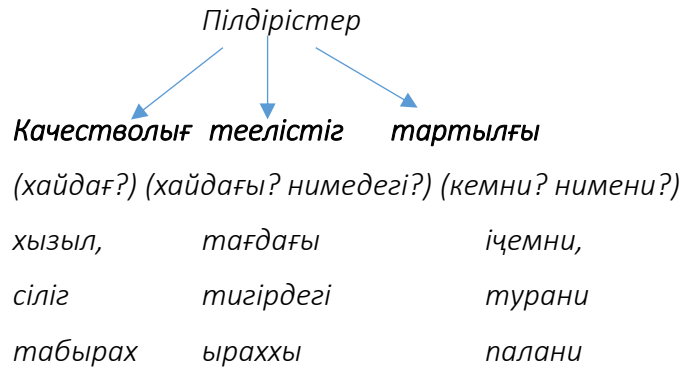

TL 3097 Hakas Türkçesi V

DERS 3:

Sıfat Türleri

Пілдірістер пользыинаң нима-ноолар, оңағлар өң-пасха саринаң чарыдылчалар. Тузалары хоостыра пілдірістер качестволығ, теелістіг, тартылғы тузалығларға чарылчалар.

Качестволығ пілдірістер

1) Качестволығ пілдірістер предметтің синніг пілдіриин, кізінің, аң хустарның, малларның паза нима-нооларның качество саринаң пілдіріглерін чарытчалар паза хайдағ? сурыға нандырчалар: *абахай хыс, паарсах кізі, чалахай апсах, көйтік түлгү, хортых хозан, чоон аба, ағын хустар, сіліг чахайах, тадылығ чистек, ізіг күн, тоғылах стол, пөзік ағас.*

2) Пілдіріг пасха пасха синніг полчатхан сылтаанда качестволығ пілдіріглернің тиңнестіріс степеньнері полча.

Ізіг күн, ізіг арах күн, уғаа ізіг күн, ізігдең ізіг күн, иң ізіг күн.

3) Качестволығ пілдірістер ідөк действиенің пілдіриин таныхтапчалар: амыр чоохтанча, хазыр көрче, сіліг пүдирче. Действиенің пілдіриин таныхтапчатхан пілдірістер чоохтағда действие оңдайы обстоятельстволар полчалар. Качестволығ пілдірістернің действиенің пілдіриин таныхтапчатханы оларның сағамғы түсха читіре лексика паза грамматика саринаң наречиелернең уйан пасхалалчатханынаң палғалыстығ.

Күн ізіг теенче.

Суғ табырах ахча.

3) Хакас тілінде нима-нооның хайдағ материалнаң иділгенін паза кізінің национальозын таныхтапчатхан пілдірістер хас-пурунғыдаң синкретичнай сөстер пользыинаң таныхталчалар: *күмүс чаймах, алтын чүстүк, торғы плат, ағас тура, хакас кізі, орыс пала, хырғыс чон, хыдат кізі.*

Качестволығ пілдірістернің үс тиңнестіріс сині (степені) полча:

- 1) Чөпсінігтіг син. *Сіліг, ах*
- 2) Тиңнестіріс. *Х Ү-дең сіліг Х Ү-дең ах*
- 3) Азындырыс син. *иң сіліг, сілігнің сілии, иң ах, хардаң ах*

Пілдірістернің тиңнестіріс синнерінең пасха тыыдыс паза кічіглес формалары полча. Чоохтанчатхан кізі предметтің признак синін пасха пасха предметтің пілдірінең тиңнестірбин позының сағызында пиктел парған абстрактай ортымах синнең палғалыстырып паалапча. Пілдірістернің өөн формалары ортымах синніг признакты таныхтапча: *пөзік тағ, чылығ тура...*

Предметтің признагы ортымах синінең көдіре алай ба түзіре полчатса, андада чоохтанчатхан кізі позының пааланы хоостыра тыыдыс алай ба кічіглес тузалығ пілдірістернең тузаланча. *Чып-чылығ, чоп-чоон, тың соох, уғаа соох, иртіре соох най соох, хандыра соох..*

Качестволығ пүткен пілдірістер удаа мындағ хозымнар пользыинаң пүтчелер:

-ығ/-іг, -ғ/-г: *арығ, өтіг, хуруғ, пызығ, чітіг;*
-ых/-ік, -х/-к: *артых, оодых, сыных, уғзалых, чырылых;*
-аң/-ең/-ң: *ілчірең, пүлең, тўрең;*
-хах/-кек: *киліскек, полыхсах, харассах, тудыхсах;*
-ым/-ім, -м: *алғым, пүктем, тығым, ыхчим;*
-ын/-ін, -н: *алын, кизін, ортын, хыйын;*
-ыр/-ір, -р: *игір, пүгір, хыйыр, хазыр;*
-қах/-чек: *эрінчек, киртінчек, сырылцах, тарынцах;*
-қых/-қік: *кірленчік, кібіренчік, толғалчых;*
-аачы/-еечі: *малғадаачы, істенеечі, ылғаачы, сөлеечі, аңнаачы;*
-чыл/-чіл, -чыл/-чіл: *тоғысчыл, иртечіл, ойынчыл, уйғучыл;*
-аах/-еек: *чөреек, хыылаах, сулаах;*
-хай/-кей, -ғай/-гей: *сылаңхай, тараңхай, чылбырхай.*

Теелістіг пілдірістер

Ниме-нооның пасха нимее, орынға алай түсха теелізін көзітчетчелер, хайдағы? нимедегі? Сурығларға нандырчалар: *аттығ кізі, маллығ чон, пурунғы чон, пўўнгі чоох, арығдағы ағастар, тустағы чорыхтар.*

Теелістіг пілдірістер синніг нимес пілдірігні таныхтирға киректелчелер. Теелістіг пілдірістер пўдізінең пүткен не полчалар.

Теелістіг пілдірістер мындағ хозымнар пользыинаң пүтчелер:

а) иң удаа теелістіг пілдірістер **-лығ/-ліг, -нығ/-ніг, -тығ/-тіг** хозымнар пользыинаң пүтчелер: *сал-лығ, ил-ліг, син-ніг, тыт-тығ, ит-тіг, ат-тығ.* Пу хозым пользыинаң пүткен пілдірістер субъектің ниме-ноолығ полчатханын таныхтапчалар. *Кўзі нар – кўстіг, сыры нар – сырлығ, тоннығ, ўнніг, сыхтығ, наңмырлығ, харлығ...*

Чилліг кўн, тозыннығ чол, ханаттығ хус, аттығ кізі...

Хара хулат кўннің чирні көре ўкўс салды.

Пістің конституцияда прай гражданнар тиң праволығлар.

Тілчілер -ліу хозымның Орхон-Ким хастада табылған тастарда пазылған пічіктерде пуох тузада киректелчеткенін таныхтапчалар [Катанов, 1903; Кормушин2008, 236].

-лығ/-ліг, -нығ/-ніг, -тығ/-тіг хозым пользыиінаң пўткен теелістіг пїлдірістер удаа **качестволығ** тузаны таныхтапчалар. Аннаңар пу хозымнар пользыиінаң пўткен пїлдірістернїң хайдағ тузада киректелчеткенїн сизїнерге кирек.

Чолда тастығ машина турча (теелістіг)

Сўттіг чїрче ойда парды. (теелістіг)

Тастығ чол тағзар сыхча. (качестволығ)

Хончыхтарым сўттіг їнек садып алтырлар. (качестволығ)

Хай пїрее пїлдірістер контекстке кўре теелістіг алай ба качестволығ тузада полчалар, Пїрееде тізең толдыразынаң качестволығ пїлдірістер полчалар: *кўстіг, устығ, тадылығ, табыстығ, ўрїністіг, таластығ, кўлкістіг, чўптіг.....* Мындағ пїлдірістернїң тиңестїріс паза азындыра син формаларын пўдірерге чарир.

Ол тўреенїнең кўстіг пала .

Пу наада уғаа уйадыстығ кирек пол чўрїбіскен.

Хыстар ўрїністіг ырласчалар.

Кїзілер прайлары ўрїністіг кўлініскеннер.

Тадылығдаң тадылығ нїме.

Прайзынаң чўптіг чуртапчалар.

Сабис, ханаттығ хус чїлии аал аралїи учух париған...

б) -ғы/-гї, -хы/-кї хозымнар пользыиінаң пўткен пїлдірістер нїме-нооның тус паза орын пїлдіріин таныхтапчалар: *пылтырғы, сағамғы, кичеегї, пўўлгї, аархы, пееркї, ыраххы, чағынғы...* *Чайғы, часхы, хысхы, кўскў* пїлдірістер субстантивироваться пол парып признак тузаларын чїдїр салған сылтаанда сущестительнай пол парғаннар.

Чулатайнаң алып хан Хыс пїр кўн иртенгї азыралны чїп одырғаннарында, їзік азылып, їкї алып кїр килдї.

Синзер килдїм ыраххы Сибирьдең.

Пїстің пўўнгї кўнїбістің чарїи...

в) -дағы/-дегї, -тағы/-тегї хозымнар хозылып, тус паза пространство тузалығ пїлдірістер, пўтчелер. **-дағы/-дегї, -тағы/-тегї** хозымнар пўткен хадыл хозымнар полчалар. Оларның пўдїзїнде **-да/-де, -та/-те** орынғы падеж хозымнарын паза **-ғы/-гї** пїлдіріс пўдїрчең хозым їле кўрїнче: *кўскўдегї, таңдағы, соондағы, суғдағы, тағдағы, мїндегї, пїстегї, часхыдағы, хысхыдағы, чайғыдағы, кўскўдегї.*

Хысхыдағы кўн хысха полча.

Таңдағы чарых кўн.

Кўлдегї палыхтар

Тартылғы пїлдірістер

Нїме-ноо кемни алай нїмени полчатханын таныхтапчалар: *мал чонни, кўгенек хызычахти, сағыс пїсти.* Олар **кемни? нїмени?** сурығларға нандырчалар. Тартылғы пїлдірістер

-ни/-ти хозымнар улызынаң пүтчелер. Тартылғы пилдірістер чоохтагда сказуемай полчалар. Көзидімнер: *Ағас, от, кізі, аң-хус – прай ниме чир-чайаанни. Чирде чатхан чүглер хасту.*

Тартылғы пилдірістер, сырай местоимениелерінең хада киректелчетселер, сырайча хубулчалар:

*Мин пабамнибын   Піс пабамнибыс.
Син пабамнизың   Сігер пабамнизар.
Ол пабамни.   Олар пабамнилар.*

Пір санда	1. сырай	пиçемнибін
	2. сырай	пиçемнизиң
	3. сырай	пиçемни
Көп санда	1. сырай	пиçемнибіс
	2. сырай	пиçемнизер
	3. сырай	пиçемнилер

Тартылғы пилдірістер, предмет тузалығ улып, падежтерче хубулчалар.

Адалғы п.	пиçемни	аални
Тартылғы п.	пиçемниниң	аалниниң
Пирілгі п.	пиçемнине	аалнина
Көрімгі п.	пиçемнин	аалнин
Орынғы п.	пиçемнинде	аалнинда
Сығынғы п.	пиçемнинең	аалнинаң
Ызылғы п.	пиçемнинзер	аалнинзар
Пүдіргі п.	пиçемнинең	аалнинаң
Тиңнестіріс п.	пиçемнинче	аалнинча
Сылтағлығ п.	пиçемнинеңер	аалнинаңар

Предмет тузалығ тартылғы пилдірістерниң синтаксис функциялары алғыпча: *Паланин көрчем. Хызынинзар парча.*

Хакас тілде тартылғы пилдірістер тың удаа киректелбинчелер. Анзы тілде тартылғы палғалыснаң палғалысхан сөстер пірігістері паза тартылғы формада турчатхан сөстер алғым киректелчеткенінең палғалыстығ.

Литература

Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиесі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. -160 с.

Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.– 417с.

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология.Абакан 1948. – 124 с.

Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.

Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.